УДК 821.161.2-1

Катерина Недавня

МЕТАФОРА ТІЛА ЯК ОСНОВНИЙ СПОСІБ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ХВОРОБИ У ТЕКСТАХ ДВОТИСЯЧНИКІВ

У статті порушено проблему концептуалізації хвороби в сучасній українській поезії. Представлено різні підходи до розуміння поняття «хвороба». Розкрито феноменологію здоров'я та хвороби як полюсів континууму людського буття. Індивідуальний досвід переживання захворювання значно модифікується під впливом панівних у суспільстві когнітивних, етичних і естетичних настанов щодо способів інтерпретації тілесних феноменів. У статті показано залежність концепту «хвороба» від існуючих в культурному суспільстві уявлень про будову людського тіла.

Ключові слова: хвороба, двотисячники, метафора, тіло, тілесність.

Хвороба є невід'ємною частиною тілесного досвіду. Відома американська письменниця та літературний критик Сьюзен Зонтаґ називає хворобу темним боком життя. «Всі ми народжуємося з подвійним громадянством, – пише вона, – царства здорових і царства хворих. Хоча кожен з нас і прагне пред'являти тільки світлий паспорт, проте, зрештою, настає мить, і принаймні на якийсь час ми стаємо громадянами іншого краю» [8, 5]. У цій цитаті яскраво і точно схарактеризовано суть хвороби як події, що неминуче чекає на кожного з нас. Захворювання здатне змінити рівний плин існування, примусити людину по-новому поглянути на власне життя, його смисл, і на саму себе. Недуг є необхідним доповненням здоров'я, його тінню або зворотною стороною, й існує в контексті життєвого шляху особистості, тобто в співвідноситься зі здоров'ям [12].

Аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури показує, що категорія «хвороба» привертає увагу вчених багатьох галузей науки і практики: медиків, психологів, педагогів, соціологів, філософів, літературознавців та ін. Такі вчені, як Тамара Гундорова, Карл Ясперс, Еріх Фромм, Мішель Фуко, Сьюзен Зонтаґ, Карл Густав Юнг, Чезаре Ломброзо та ін. пропонують різні підходи до розуміння цієї категорії. В даній статті йдеться про використання захворювання як образного вислову або ж мовно-художнього засобу – метафори, щодо якої, власне, ми приймаємо класичне визначення Аристотеля з його трактату «Поетика»: «Метафора – перенесення слова із зміною значення» [1, 53–54].

Актуальність статті визначається стійкою увагою теоретиків і дослідників до функціонування метафори, а також до метафоричного «подання» характеру хвороби та недостатністю вивчення цієї проблеми у творчості двотисячників. Отже, мета роботи – дослідити способи репрезентації концепту «хвороба» в сучасній українській поезії, зокрема у текстах сучасних поетів (із антологій «Дві тонни», «ЛяЛяК»). Двотисячники (нулячники) – покоління українських

літераторів, чиє творче становлення припадає на початок другого тисячоліття. Визначальною рисою нулячників стає тілесність, про що свідчить більшість художніх текстів антології поезії «Дві тонни», наприклад, проголошено спробу «виміряти вагу поезії так само, як і, наприклад, вагу апельсинів, – кілограмами» [5, 3]. В антології подано «реальну» вагу тіла кожного з представлених поетів. У сумі вона становить рівно 2000 кілограмів – дві тонни.

Повернення плоті в літературу 2000-х має, як зауважує Тамара Гундорова, саме меланхолійно-іпохондричний характер [4, 26]. Саме «хворе тіло» стає однією з найсуттєвіших метафор сучасної молодіжної літератури. Хворобливий стан – фізичний біль, психічний розлад із собою, духовна іпохондрія – властиві переважній більшості текстів [4, 26]. Також Тамара Гундорова писала про чергування часів «молодіжних» і «старечих». За її словами, у 1960-х домінують «сердиті молоді», у часи так званого «розвиненого соціалізму» 1970-х правлять «старі», далі 1990-ті – знову молодечі, карнавальні, а 2000-ні більше асоціюються з «кризою середнього віку». Молодіжна культура 2000-х засвідчує психосоціальні симптоми, які можна співвіднести з хворобою віку. Зокрема актуальності набуває симптом «хворого тіла», в якому соматичні та психічні процеси прямо відображають суспільні розлади, а будь-які соціальні недуги провокують тілесні: проблеми з травленням, ускладнення дихання, страх смерті [4; 24]. Це трапляється, бо відбувається втрата довіри до батьків, замикання на теперішньому часі, розбита віра в щастя, яке може дати власна домівка й родина, небажання дорослішати, інфантильність аж до старості. Тіло в сучасній літературі, напозір асоціальне і натуралістичне, насправді хворе й інфантильне. Симптом «хворого тіла» – діагноз, котрий свідчить про замкненість двотисячників, інфантильність і ексцентричність, але разом з тим – про хворобу росту і становлення нового мислення, котре веде поза межі узвичаєних конформістських правил і фальшивих цінностей [4, 28]. Тексти сучасної поезії наповнені метафорами захворювань.

Досвід переживання захворювання індивідуальний і суб’єктивний: кожна людина залежності від характеру, темпераменту, соціального стану, історичного часу, навіть статі тощо «переймається» захворюванням фактично одноосібно. Однак способи вербалізації даного досвіду завжди історично, соціально та культурно обумовлені [8]. У різні епохи в межах однієї і тієї ж лінгвокультурної спільноти уявлення про захворювання і способи їх лікування відрізнялися [12]. Незважаючи на світовий прогрес медицини, давні вірування та уявлення міцно закріпилися у свідомості і продовжують існувати. Як слушно зауважує Сьюзен Зонтаґ, фантазії про відвернення хвороби щасливим душевним станом стосувалося чи не всіх хвороб, аж поки природа недуга не ставала зрозумілою: «Теорія про спричинення хвороб психічними станами і можливість їхнього лікування силою волі – це незмінні ознаки недостатнього розуміння фізичних особливостей хвороби» [8, 51].

Ми вважаємо, що стійкі уявлення про будову людського тіла є одним з визначальних чинників концептуалізації хвороби і одним із основних інструментів її міфологізації. Людське тіло отримало широке метафоричне

оформлення в мовленні українців («Лихоманка гірше мачухи трясе», «Хворий більше не той, що лежить, а той, що над лежачим сидить») [7; 103-104]. Тілесна метафорика багата на біологічні, технологічні, комп'ютерні, флористичні, топонімічні та інші образи.

Метафори біологічні описують хворобу в образних термінах на позначення гниття, розпаду, деградації. Зазвичай їх використовують, коли описують чужі недуги. Розвиток природничих наук в Європі у XVIII–XIX століттях і популяризація знань сприяли біологізації людини: тіло розглядається як спосіб структурування органічної матерії. У рамках біологічної концепції людське тіло – це плоть, м'ясо, схильне до гниття та розпаду, а, отже, використання біологічних метафор виправдане, коли описують хвороби як стану смерті, так, як, наприклад, у тексті Ірини Дементьєвої «TRACK 46. <реабілітаційне>»: «щось у тобі здохло // симптоми нагадували інфаркт // […]щось у тобі повертали електрошоком// […] тепер ти простий багатоклітинний організм // із зачатками музики» [11, 77].

Флористичні метафори є більш поширеними. Корелятом частотності поняття «рослина» служить концепт «жива істота» [2]. Наприклад, дуб у вірші «Вітер» Марії Весни може зламатися – він постає слабким тілом. Таке «тіло» має дупло. Найчастіше дупла як порожнини зустрічаються на старих або мертвих деревах різних видів, а, отже, визначаються однією з ознак категорії стану занедбаності деревини, відповідно фраза «з дуплом в голові» означає наявність ніби порожнини в голові, психічної хвороби:

Ти схожий на Сальвадора Далі,
Так само хворий на всю голову))
Тільки він – ґеній, а ти…
Не кремезний, як дуб,
Тому не хочеться видертись на тебе,
Заховатися в кроні від червоних очей
З розширеними зіницями,
Які зграями мене переслідують.
Боюсь, щоби не зламався…
Зате так само маєш дупло в голові)) [11, 16].

Значимою є технічна метафора тіла як певного механізму. Наприклад, ще в трактаті Т. Гоббса «Левіафан» (1651 р.) людське тіло уподібнюється машині. Декарт, у часи життя якого усі захоплювалися машинами та механізмами, які на перший погляд функціонували самі собою, повністю приймає механістичне трактування дійсності. Але рух «сам собою», власне, був ілюзією. Астрономічний годинник, наприклад, сконструювали люди. Декарт наголошував, що такі штучні апарати утворені дуже простим способом із невеликої кількості деталей, порівняно з кількістю кісток, м'язів, нервів та судин, з яких складаються тіла тварин та людей, а Бог створив людей за законами механіки. Саме у Декарта вбачає свої витоки картезіанська філософія (Картезій – латиною «Декарт»). Картезіанська модель «тіло – машина» виявилася живучою. Наталія Борковець, зазначає, що органічний спосіб

мислення був витіснений в радянську епоху механістичним, раціональним способом метафоричного осмислення політичної реальності (метафори машини, мотора, будівництва) [3].

Технічна метафора тіла у текстах характеризує політичні реалії, суспільство і державу в цілому, владні структури, окремі підприємства, людину в динаміці її почуттів, роздумів і вчинків. Крізь метафоричну призму ми бачимо соціальне благополуччя і безвихідь, уявлення про сенс життя та світоустрій, стосунки людини і суспільства, життя людей у всіх його проявах. Держава (та її окремі структури) часто сприймається як потужний безжалісний механізм, який потребує налагодження і контролю, здатний діяти всупереч інтересам простої людини. Окрема людина може сприйматися не як «вершина світобудови», а як звичайний механізм чи навіть його частина (гвинтик, мотор, важіль тощо) [3]. Наприклад, текст Арсен ІЯ (Барзеловича) «Мрієш про власну квартиру…»: «…ти живеш в країні і взагалі в світі і часі, де тебе розглядають як дивний двигун, котрий працює на певних субсидіях, і може виробляти певну кількість фізичної, розумової, або гібридної праці... відтак тебе розглядають як споживача продуктів, більшість із яких шкідливі, а решта – дуже шкідливі, але щоб ти не зменшував їх споживання – для тебе створюють спеціальні препарати, котрі нібито нейтралізують шкідливий вплив. І все триває... Redbull надає кри-и-ила... здохни здохни здохни...» [11, 119].

Також у тексті Богдана-Олега Горобчука «2. праця як головне» вжита метафора «тіло верстат із міді» – це тіло дитини інваліда, яка не може покинути власної кімнати, її доглядають батьки-слюсарі. Тіло-верстат, що лишилося на узбіччі життя, викинуте системою, і лише батьки механічно за ним доглядають: «Тіло верстат із міді, тіло дитини інваліда // лежи, ненавидь спроквола ліжко // […] батьки прийдуть як спливе неспішно // восьмигодинний робочий день // батьки закрапають все що треба // […] слюсар-мама і слюсар-тато» [5, 50].

Популярною є комп’ютерна метафора. Сьюзен Зонтаґ у праці «СНІД і та його метафори» зазначає, що комп’ютерні віруси за своєю дією нагадують біологічні віруси. Такі програми під час зчитування інформації з гнучкого диска одного комп’ютера або ж через мережу передачі даних з іншим комп’ютером самокопіюються в операційну систему «незараженого» пристрою. Так само як і їхні біологічні тезки, вони не одразу призводять до збоїв у пам’яті «зараженого» комп’ютера, тому вже «заражена» програма має час для самопоширення в інших електронно-обчислювальних машинах. Метаморфози, перейняті з вірусології, частково зумовлені всюдисущими розмовами про СНІД, з’являються геть усюди [8, 139]. Найновіший перетворювальний елемент сучасного світу – комп’ютер – мусить позичати метафори у найновішої хвороби, що є синонімом змін (СНІДу). Також не дивно, що опис перебігу вірусної інфекції часто наслідує мову комп’ютерної доби, як у випадку, коли кажуть, що вірус створює «свої нові копії» [8, 140]. У текстах мозок концептуалізується за подобою електронно-обчислювального пристрою, як, наприклад, у Павла Коробчука «безпровідний рай»: «Коли помирав мій

комп'ютер я теж захворів ніби заразився і тому // мені тоскно і порожньо» [5, 100].

Метафори хвороб проявляються і в топографії. Наприклад, у тексті «Геометричні Підземні Краєвиди» Богдана-Олега Горобчука район переймає ознаки людського травмованого тіла, а, отже, може «сміятися», «посміхатися» беззубим ротом, зламаними щелепами, ранами по тілу – що надає його топографії (в такому «розбійницькому» місці він розташований) геть неприглядний образ саме цієї частини міста:

мій район сміється сірими голубами
мій район посміхається ранами у своєму порохнявому животі
вибитими зубами парканів
зламаними щелепами бордюрів
зідраною шкірою котелень [5, 53-54].

З огляду на те, що наведені у статті метафори хвороби є індивідуально-авторськими, проте вони, на нашу думку, найглибше відображають системні особливості концептуалізації хвороби. Отже, у статті ми розглянули найбільш розповсюджені репрезентативні й активно вживані метафоричні моделі: біологічні, флористичні, технічні, а також комп'ютерні та топографічні, а також визначили, що метафора тіла є однією з основних когнітивних детермінант, що визначають спосіб концептуалізації хвороби, а спосіб репрезентації концепту «хвороба» залежить від існуючих в культурному суспільстві уявлень про будову людського тіла.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1.Античні поетики: [упоряд. М. Борецький, В. Зварич]. – К. : Грамота, 2007. – 168 с. (Серія «Бібліотека античної літератури»).

2.Биджиева А. Когнитивные аспекты исследования флористической метафоры (на материале поэтических произведений первой половины XIX века) / Биджиева Альбина Абуюсуповна // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2009. – № 99. – С. 122-125

3.Борковец Н.И. Техническая метафора в художественной картине мира: На материале немецкой прозы XX века и ее переводов на русский язик : автореф. дис. на стиск. научн. степени канд. филолог. наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Борковец Наталья Ивановна. – Екатеренбург, 2002. – 20 с.

4.Гундорова Т. Симптоматика «хворого тіла» / Гундорова Тамара // Критика. – Число 7–8 (№ 153–154). – С. 24–26.

5.Дві тонни: [антологія поезії двотисячників / упоряд.: Б.-О. Горобчук, О. Романенко]. – К. : Вид-во Романенка «Маузер», 2007. – 304 с.

6.Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с. – С. 617

7.Збірка українських приказок та прислів'їв [упоряд.: Багмет А., Дащенко М., Андрущенко К.]: 2-ге вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р. – К.: Техніка, 2004. – 204 с. – (Народні джерела). – С. 103-104

8.Зонтаґ С. Хвороба як метафора / Сьюзен Зонтаґ / СНІД та його метафори ; [з англ. пер. Т. Бойко]. – К. : Вид-во Жупанського, 2012. – 162 с.

9.Ігнатенко І. Християнське вчення та народні уявлення про етіологію та лікування хвороб: мирне співжиття у народній культурі українців// Етнічна історія народів Європи. – 2010 р. – вип. № 31. – С. 79 – 88

10. Ігнатенко І. «Любостасні» хвороби: погляди на етіологію та лікування методами народної медицини// Етнічна історія народів Європи. – 2011. – вип. № 35. – С. 97 – 102

11. ЛяЛяК. (Львівська літературна криївка) : [антологія поезії 2000 рр. / упоряд.: Марія Шунь]. – Львів : ЛА «Піраміда», 2010. – 264 с.

12. Филатов Ф.Р. Феномен болезни в различных системах знания: конфликт интерпретаций / Ф.Р. Филатов // Москов. психотерапевт. журн. – 2002.–№ 2.– С. 5−33.

Статья посвящена проблеме концептуализации болезни в современной украинской поэзии. Рассматриваются разные подходы к пониманию понятия «болезнь». Раскрывается феноменология здоровья и болезни как полюсов континуума человеческого бытия. Индивидуальный опыт переживания недуга в значительной степени модифицируется под влиянием господствующих в обществе когнитивных, этических и эстетических установок относительно способов интерпретации телесных феноменов. В статье показана зависимость способов репрезентации концепта «болезнь» от бытующих в культурном сообществе представлений об устройстве человеческого тела.

Ключевые слова: болезнь, двухтысячники, метафора, тело, телесность.

The article deals with the conceptualization of the disease in modern Ukrainian poetry. Here presents the different approaches of understanding the concept of "illness". It shows the phenomenology of health and illness as aspects of human life being. Individual experience of illness modified under the influence of prevailing in a society of cognitive, ethical and aesthetic guidelines on how the interpret of physical phenomena. The article shows the methods of representation of the concept «disease» from prevailing in the cultural community views about the structure of the human body.

Keywords: body, bodyness, disease, dvotisyachniki, metaphor.